

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

BUGU
Journal of Language and Education
2/4, 393-406

TÜRKİYE

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 08.10.2021

Makale Kabul Tarihi: 13.12.2021

Rahimi, F. (2021). Ferāġi'nin Çaġatay Türkçesi sözlüğü üzerine. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(4), 393-406.
<http://dx.doi.org/10.46321/bugu.69>

FERAĒĪ'NİN ÇAĒATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜĒÜ ÜZERİNE

Dr. Farhad RAHİMİ

Tebriz Üniversitesi farhad_rahimi2007@yahoo.com ORCID

Öz

İran sahasında da 'Alī Şīr Nevāyī'nin eserlerini anlamak üzere birçok Çaġatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi Ferāġi'nin sözlüğüdür. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmada önce "1642'de İran'da Muġammed bin Ziyā'u'd-dīn el-Hüseynī Ferāġi tarafından Safevi şahı Şafī bin Şafī adına yazılan *Miftāhu'l-Luġat* adlı Türkçe-Farsça Sözlüğü Türkçesi", "Safeviler Döneminde Çaġatay Türkçesi" ve "Ferāġi" başlıkları hakkında; daha sonra "Ferāġi'nin Sözlüğü" başlığı altında eser hakkında bilgiler verilmiş; "Eserin Tanıtımı ve Sözlüğün Düzeni", "Eserin Yazma Nüshası", "Eserin Yazma Nüshasının Yazılış Özellikleri" ve "Eserin Üzerinde Yapılan Çalışma" başlıkları ele alınmıştır. Çalışma, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055 el yazması nüshasına dayanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İran, Ferāġi, Miftāhu'l-Luġat, Türkçe, Çaġatay Türkçesi, Çaġatay Türkçesi Sözlüğü, Nevāyī, Safeviler, 17. yüzyıl.

ON FERAĒĪ'S CHAGATAI TURKISH DICTIONARY

Abstract

In the Iran field, many Chagatai Turkish dictionaries have been prepared to understand the works of 'Alī Şīr Nevāyī. One of them is Ferāġi's dictionary. The aim of this study is to introduce the Turkish-Persian dictionary called *Miftāhu'l-Luġat*, which was written by Muġammed bin Ziyā'u'd-dīn el-Hüseynī Ferāġi in Iran in 1642 on behalf of the Safavid king Şafī bin Şafī. This study consists of four parts. In the first part, first about the titles of "Chagatai Turkish", "Chagatai Turkish in the Safavid Era" and "Ferāġi"; then, information about the work was given under the title of "Ferāġi's Dictionary"; The titles of "Introduction of the Work and the Order of the Dictionary", "Manuscript of the Work", "Writing Characteristics of the Manuscript of the Work" and "Study Done on the Work" are discussed. The study is based on the Iran-Tehran National Library, nr. 5-19055 manuscript copy.

Keywords: Iran, Ferāġi, Miftāhu'l-Luġat, Turkish, Chagatai Turkish, Chagatai Turkish Dictionary, Nevāyī, Safavids, 17th century.

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 2(4), 2021, 393-406, TÜRKİYE

1. Çaġatay Türkçesi:

Fuad Köprülü, Çaġatay Türkçesini kelimenin en geniş anlamıyla Moġol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çaġatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde 13-14. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde özellikle de 15. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesi biçiminde tanımlar (Köprülü, 1945, s. 270). Köprülü'ye göre Çaġatay Türkçesinin temelini Hakaniye Türkçesi oluşturmaktadır (Köprülü, 1945, s. 277). Köprülü, Çaġatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

I. 13-14. yüzyılda önce Çaġataylılar ve İlhanlılar ülkelerinde daha sonra Harezmi ve Altın-Ordu'da göze çarpan edebî inkişaf ile kendini gösteren ilk Çaġatay devri: 11-12. yüzyılda bütün Orta Asya Türklerinin edebî dilinin (Hakaniye) Moġol istilasından sonra çeşitli sahalarda çeşitli yerel lehçeler ile ve özellikle Oġuz-Kıpçak unsurlarının karışmasından meydana gelen ve bu nedenle ayrılıklar gösteren bu edebî lehçe, önce Türkistan, Horasan ve İran sahalарında, daha sonra Harezmi'de ve Altın-Ordu'da ürün vermeye başlamıştır. 13-14. yüzyılda Türkistan ve İran'da Orta Asya edebî Türk dili ile eserler yazıldığı bilinmektedir (bu eserlerle ilgili bilgi için bk. Köprülü, 1945, s. 278-280). Barthold ve Samayloviç'in 15. yüzyıl Çaġatay edebiyatının 14. yüzyılda Harezmi ve Altın-Ordu edebiyatının etkisi altında geliştiği iddiasının yersiz olduğu, bu edebiyatın oralardakinden daha önce İlhanlılar ve Çaġataylılar ülkelerindeki kültür merkezlerinde önemli bir gelişme göstermesinden bellidir.

II. Klasik Çaġatay Devrinin başlangıcı (Nevâî'ye kadar): Bu edebî lehçe, 14. yüzyıl sonlarından başlayarak 15. yüzyılın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Maverâü'n-nehr'in Herat ve Semerkand gibi medeni ve siyasi merkezlerinde klasik bir edebî dil mahiyetini almaya başladı.

III. Klasik Çaġatay Devri (Nevâî devri): 15. yüzyılın ikinci yarısında Nevâî ile başlayan devir.

IV. Klasik Devrin devamı: 16. yüzyılda Bâbü ve çocukları zamanında Hint saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybaniler Devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eden Çaġatay edebiyatı devri.

V. Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllarda kültür dili olarak birçok ürün vermekle birlikte artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen Çaġatay edebiyatı, duraklama ve gerileme devrine girmiştir. Bu durum 20. yüzyılda iktisadi ve medeni etkenlerin etkisi ile yeni Özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam etmiştir (Köprülü, 1945, s. 270-286).

Nevâî'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoġlu'na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki nüanslarını ve semantik anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yönteme başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevâyî'nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır (Caferoğlu, 1984, s. 220-224).

2. Safeviler Dönemi'nde Çağatay Türkçesi:

1501 yılında kurulan Safeviler devrinde Türk dilinin gelişim süreci devam etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesi ile yazan birçok şair yetişmiştir. Eserlerinden veya tezkirelerden öğrendiğimiz yüzlerce şairden şunları örnek verebiliriz: Şadıķı Efşar, Başıri, Şah İsmâ'îl Hatayî, Muhammed Fuzulî, Mâtemî, Kişverî, Muhammed Emânî, Murtaża Kulu Han Zafer, Mesîhî, Şâ'ib Tebrizî, Şah 'Abbâs Şânî, Te'sîr, Kavsi Tebrizî, Şahî, Sürürî, Haķiri, Fedâyî Tebrizî, Muķaddes Erdebilî, Mevlânâ Himmetî Engürânî, Fazlî, Vâlî Kirmanî, Aşık Kurbânî, Raķmetî, 'Abbâs Tufarķanlı (Hey'et, 1376; Kerimi, 1384).

Çağatay Türkçesiyle yazan şairlere gelince şunu söyleyebiliriz ki Nevâyî'den sonra bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi İran'da da bu lehçe önem kazanmıştır. Safeviler Dönemi'nde I. Şah 'Abbâs'ın kütüphanecisi Şadıķı Afşâr, Nevâyî'yi örnek alarak *Mecma'u'l-Havâş* adlı şairler tezkiresini Çağatay Türkçesiyle yazmıştır. Bu dönemde Mesîhî, 'Atîķi ve I. Şah Abbâs'ın emirlerinden Emânî gibi şairler bu lehçeyle şiirler söylemişlerdir. Sâmi Mîrzâ'nın *Tuħfe-yi Sâmi* adlı şairler tezkiresinde birçok Türk şairden bahsedilmiştir. Bu eserde Mevlânâ Hayâlî ve Tufeylî Abdâl gibi şairlerin Çağatay Türkçesi ile yazdıkları, verilen şiir örneklerinden anlaşılmaktadır (Köprülü, 1942, s. 134; Köprülü, 1945, s. 310; Safevi, 1384, s. 340-355). Yine *Miftâhu'l-Luġat* sözlüğünden Ferâġi'nin kendisinin de şair olduğunu ve Çağatay Türkçesiyle şiirler yazdığı örnekleriyle öğrenilmektedir.

Çağatay Türkçesi sözlüklerine ayrıca değinecek olursak Nevâyî'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında daha önce de söylediğimiz gibi Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevâyî'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Nedr-‘Alî’nin sözlüğü, *Miftāhu’l-Luġat*, *Bedāyi’ü’l-Luġat* ve ‘Abdu’l-Cemîl Naşîrî’nin *Kitāb-ı Türkî’si* Safeviler Dönemi’nde yazılan sözlüklerdendir.

Nedr-‘Alî’nin sözlüğü H. 11. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şafî Sām Mîrzâ’nın (hük. 1629-1642) buyruğuyla yazılan Türkçe-Farsça sözlüktür. Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir (Rahimi, 2018a, s. 28).

Miftāhu’l-Luġat Ferāġî mahlaslı Muhammed bin Zîyâ’u’d-dîn Hüseyinî tarafından Safevi şahı Şafî bin Şafî (hük. 1629-1642) zamanında yazılmıştır. 18. yüzyılda yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağı olan bu eserin ve Nedr-‘Alî’nin sözlüğünün aynı şah adına yazıldığı anlaşılmaktadır.

Bedāyi’ü’l-Luġat, Safevilerin son hükümdarı Şâh Sulţân Hüseyin (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla ‘Alî Şîr Nevâyî’nin eserlerinden yararlanmak üzere İmânî mahlaslı Tâli’ Herevî tarafından yazılmıştır. Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglah* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018a, s. 30).

‘Abdu’l-Cemîl Naşîrî’nin *Kitāb-ı Türkî’si* II. Şâh Şafî yani Şâh Süleymân’ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muhammed Rızâ e’n-Naşîrî e’t-Ṭūsî’nin oğlu ‘Abdu’l-Cemîl bin Muhammed Rızâ e’n-Naşîrî e’t-Ṭūsî tarafından yazılan, Doġu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Çaġatayî, Rumî, Kızılbâşî, Rusî=İdil-Ural Türkçesi) ve Moġolcanın (Kılmaġî) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nür Muhammed Bêġ Kaçar Nevâyî Han’ın *Nişâb’ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018a, s. 31).

Safeviler Dönemi’nde Çaġatay Türkçesini incelemek için şahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Nedr-‘Alî’nin sözlüğü, *Miftāhu’l-Luġat*, *Bedāyi’ü’l-Luġat* ve ‘Abdu’l-Cemîl Naşîrî’nin *Kitāb-ı Türkî’si* gibi sözlüklerin varlığı İnan’da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çaġatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şâh’ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzâ Mehdî Han tarafından yazılan *Senglah* gibi dev bir eser, bu dönemde Çaġatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çaġatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çaġatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglah*, Mîrzâ Muhammed Mehdî Han bin Muhammed Naşîr-i Esterâbâdî tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mîrzâ Mehdî Han *Dürre-yi Nâdirî*, *Târîh-i Cihân-güşâ-yı Nâdirî (Târîh-i Nâdirî)* ve diplomatik yazıları içeren *Münşe’ât (Risâle-yi Bedî’î)* gibi eserlerin de yazarıdır. Mîrzâ Mehdî Han’ın Nedr-‘Alî, Ferāġî, İmanî Tâli’ Herevî, Mîrzâ ‘Abdu’l-Celîl Naşîrî gibi Çaġatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebâni’ü’l-Luġa adlı ilk bölümü Çaġatay

Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevâyî'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevâyî'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Maḥbūbu'l-Ḳulūb'unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser *Tārīḥ-i Vaṣṣāf*, *Ḥabībū's-Siyer*, *Zafer-nāme-yi Şerefū'd-dīn 'Alī Yezdī*, *Oğuz-nāme (Şecere-yi Terākime)* gibi eserlerden; *Abuşka*, *Bedāyi'ü'l-Luğat*, *Naşīrī*, *Ferāğī*, *Nedr-'Alī*, *Burhān-ı Ḳāṭi*, *Mü'eyyedü'l-Fuzalā* ve *Ferheng-i Cihāngīrī* gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018a, s. 32-33).

İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Hulāşa-yı 'Abbāsī*, *Eṭ-Ṭamğa-yı Nāşīrī* ve *Feth-'Alī Ḳacar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Hulāşa-yı 'Abbāsī*, Feth-'Alī Şāh'ın (hük. 1797-1834) oğlu 'Abbās Mīrzā'ya (öl. 1833), *Eṭ-Ṭamğa-yı Nāşīrī* ve *Feth-'Alī Ḳacar* sözlüğü ise Nevâyî eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāşīruddīn Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir (Rahimi, 2018a, s. 62-63).

3. Ferāğī:

Miftāhu'l-Luğat adlı Türkçe-Farsça sözlük 1642'de İran'da Ferāğī mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynī tarafından Safevi şahı Şafī bin Şafī (hük. 1629-1642) zamanında yazılmıştır.

Eserin girişinde yazar kendisini Ferāğī mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynī olarak takdim ederek o güne kadar Türk dilinde bir sözlük yazma gereksinimi duyulmadığından dolayı bu konuda herhangi bir esere rastlamadığını ve bu dilin birçok sözcüğünün anlaşılması okurlarca zor olduğu için bu konuda yazmayı düşündüğünü, Türk şiirlerinden haz alan arkadaşlarının da düzyazı ve şiir yazarların kullanabileceği bir sözlük hazırlaması konusunda ricada bulduklarını, sorumluluk hissiyle yıllarca meşakkat çekerek halkın dilinden ve Türk şairlerin divanları özellikle de Emīr-kebīr Emīr 'Alī-şīr'in divanlarından derleyip *Miftāhu'l-Luğat* adlı risaleyi yazdığını kaydetmiştir. Girişin sonunda verdiği Farsça şiirde Şafī bin Şafī Şāh adı geçmektedir (FE-Yazma: 2a-2b).

Bu eserden Ferāğī'nin kendisinin de şair olduğu ve Çağatay Türkçesiyle şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Nitekim *uğan*, *ēsne-*, *erk*, *eyegü*, *kaç*, *ḳılav*, *ḳomar-*, *mēng*, *lav lav*, *yada*, *yay* maddelerine kendi şiirlerinden örnekler vermiştir.

Senglah yazarı, Ferāğī'nin eserinin girişinde söylediği sözleri eleştirerek şöyle yanıt vermiştir: “Türk sözlerinin ölçsüz ve mastarsız olduğunu söyleyen Ferāğī'nin bu sözü bilimsel araştırmaya dayanmamaktadır. Onun ifadeleri kesinlikle kabul edilemez. Gerçekten de Türk dilinde bulunan kurallar, ne Fārs dilinde ne de 'Arab dilinde vardır. Onun bütün kipleri edebiyat biliminin ölçülerine uygundur” (SG-Yazma: 4). Aslında Ferāğī eserinde aynı cümleleri Fārs dili için de kurmuştur: “Arab dili, ölçülü ve mastarlı olmasına karşın Fārs dili ölçsüz ve mastarsızdır” (FE-Yazma: 1b-2a). Bizce Ferāğī'nin sözlerini Arap harflerinin başka diller için

kullanılmasındaki yetersizlikleri açısından değerlendirmek gerekir. Türk dili için de aynı şeyi kasetmiş olmalıdır. Başka sözle Türk dilinin sesleri için Arap harflerinin yetersizliğinden bahsetmektedir: “Harflerin niteliği ve hareketlerin niceliğinden dolayı Türk sözleri de ölçüsüz ve mastarsızdır” (FE-Yazma: 2b).

4. Ferāġi'nin Sözlüğü:

4.1. Eserin Tanıtımı ve Sözlüğün Düzeni:

Miftāhu'l-Luġat, 1642'de İran'da Ferāġi mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynī tarafından Safevi şahı Şafī bin Şafī'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

18. yüzyılda Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çaġatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. *Senglah* yazarı, bu sözlükten bahsederken *Miftāhu'l-Luġat* adı yerine “Ferāġi'nin eseri” ibaresini kullanır.

Bu eserin Çaġatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Nitekim eserin girişinde yazar o güne kadar Türk dilinde bir sözlük yazma gereksinimi duyulmadığından dolayı bu konuda herhangi bir esere rastlamadığını ve bu dilin birçok sözcüğünün anlaşılması okurlarca zor olduğu için bu konuda yazmayı düşündüğünü, Türk şiiirlerinden haz alan arkadaşlarının da düzyazı ve şiiir yazarların kullanabileceği bir sözlük hazırlaması konusunda ricada bulduklarını, sorumluluk hissiyle yıllarca meşakkat çekerek halkın dilinden ve Türk şiiirlerin divanları özellikle de Emīr-kebīr Emīr ‘Alī-şīr’in divanlarından derleyip *Miftāhu'l-Luġat* adlı risaleyi yazdığını kaydetmiştir (FE-Yazma: 2a-2b). Ancak örneklerin çoğunu Nevāyī'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü's-Şıġar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çaġatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerektir.

Bu sözlükte 631 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde başı bulunmaktadır. Yazılışı aynı olan farklı sözcükler bir arada tek bir madde gibi verildiği için maddelerin gerçek sayısı daha fazladır. Dizinden elde edilen madde sayısı toplam 719'dur. Sözlükte çok sayıda nazım örnekleri yer almaktadır. Madde başı sözcüklere verilen örneklerin sayısı 0-2 arasında değişmektedir. Genellikle bir örnek, bazen de iki örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır.

Birçok Moġolca sözcüğe de yer verilmiştir. Nadiren Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanmaktadır.

Sözlük genelde sözcüklerin Arap abece dizgesiyle ilk harflerine göre baplara ayrılmıştır. Baplara ayrılırken b/p, c/ç ve g/k arasında bir ayırım yapılmamıştır. Yazarın da girişte değindiği gibi kullanılmayan ya da çok az kullanılan altı harf (s, z, ž, z, r, v) için herhangi bir bap ayrılmamıştır (FE-Yazma: 2a).

Adlar ve eylemler bir arada verilmiştir. Adlar yalın biçimleriyle sözlükte yer alır. Eylemler genellikle kök veya emir biçimleriyle sözlükte yer almakta, mastar biçiminde anlamlandırılmaktadır. Bazen sözlükte eylemlere çekimli biçimleriyle (geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman veya fill zarfı kipiyle) yer verilmişse de gene mastar olarak anlamlandırılmıştır.

Madde başları harekelidir ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Verilen örnekler ise harekesizdir.

Eserin düzeni şöyledir ki önce madde başı sözcüğe okunma biçimini gösteren işaretler (üstün, esre, ötre, şedde, sükûn vs.) konmuş, telaffuz ve doğru yazılışı sağlamak amacıyla sözcüğün harfleri ve işaretlerin adları tekrarlandıktan sonra anlamı tanıklarla açıklanmıştır.

Madde başlarında b/p ve c/ç ister yazıda olsun ister verilen telaffuzda olsun birbirinden ayrılmıştır.

Madde başlarında /b/ sesi için ب harfi kullanılmış, söylenişi için “Bā/ Bā-yı Muvahhade (tek noktalı)” denilmiştir.

Madde başlarında /p/ sesi için پ harfi kullanılmış, söylenişi için “Bā-yı ‘Acemī” denilmiştir.

Madde başlarında /c/ sesi için ج harfi kullanılmış, söylenişi için “Cīm/ Cīm-i ‘Arabī” denilmiştir.

Madde başlarında /ç/ sesi için چ harfi kullanılmış, söylenişi için “Cīm-i ‘Acemī” denilmiştir.

Madde başlarında /k/ sesi için ك harfi kullanılmış, söylenişi için “Kāf/ Kāf-ı ‘Arabī” denilmiştir.

Madde başlarında /g/ sesi için گ harfi kullanılmış, söylenişi için “Kāf-ı ‘Acemī” denilmiştir.

Görüldüğü gibi k/g sesi için aynı harf (ك) kullanılmıştır.

Her ne kadar c/ç, b/p ve k/g seslerinin telaffuzları madde başlarında birbirinden ayrılmış ise de verilen şiir örneklerinde bu ayrım gözetilmeksizin örneklerin alındığı eserlerin nüshalarında olduğu biçimiyle verilmiştir.

/nğ/ sesi genellikle ن ile gösterilir ancak bazen ك ile de yazılır. Bu durum, örneklerin alındığı farklı kaynakların kullanılmasından ileri gelmektedir.

4.2. Eserin Yazma Nüshası:

Muhammed bin Ziyā’u’-d-dīn el-Ḥüseynī Ferāğī tarafından yazılan *Miftāḥu’l-Luğat’ın* biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında korunmaktadır. İki kısımdan oluşan bu nüshanın özellikleri şöyledir:

Bu mecmua, hünnap kırmızısı meşin kaplı mukavva cilt içerisinde. Kenarları küçük halkalarla süslü olan cildin iç tarafı kâğıt astarlıdır. 460 sayfa, ölçüsü 25x18.5 cm, kâğıdı Nohudi İsfahani, metni 15x10 cm, her sayfa 16 satır, yazısı nestalik, açıklanması gerekli sözcükler, bap başlıkları, örnekleri gösteren şiir, beyit, nazım, matla, mesnevi, kıta gibi sözcükler, girişteki bazı özel adlar, ayetler ve ibareler kırmızı mürekkeple yazılı. Muḥammed Şefî' (محمد شفيع) ve 'Abduh Aḥmed'e (عبدہ احمد) aitliğini gösteren temellük mühürleri bulunmaktadır. İstinsah tarihi H. 1052 (1642).

Bu mecmua iki kısımdan oluşur:

1. *Miftāḥu'l-Luġat*: 1b-42b sayfaları arasında yer alan Türkçe-Farsça sözlük.

Başı: Hüve'r-raḥîm. Ḥamd ü şenā mer ḥudāy rā sezā'st

(هو الرحيم. حمد و ثنا مر خدای را سزاست)

Sonu: Türkān yava gūyend ve'llāhu a'lemü bi's-şavāb temme sene 1052

(ترکان یاهو گویند والله اعلم بالصواب تم سنه ۱۰۵۲).

2. Nevāyî'nin *Ġarāyibü's-Şıġar* adlı eseri: Bu eser çoğunlukla *Ġarāyibü's-Şıġar* eserinden alınmasına rağmen *Fevāyidü'l-Kiber*, *Bedāyî'tü'l-Vasaṭ* ve *Nevādirü's-Sebāb* eserlerinden de bazı şiirler içermektedir. Sözlükten sonra gelmektedir. Müstensih Seyyid Muḥammed el-Ḥüseynî.

Eserin girişinde yazar kendisini Ferāġî mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynî olarak takdim ederek halkın dilinden ve Türk şairlerinin divanları özellikle de Emîr-kebîr Emîr 'Alî-şîr'in divanlarından derleyip *Miftāḥu'l-Luġat* adlı risaleyi H. 1051 [1641-1642] yılında yazdığını kaydetmiştir. Girişin sonunda verdiği Farsça şiirde Şafî bin Şafî Şāh adı geçmektedir (FE-Yazma: 2a-2b).

Üç sayfalık girişten sonra başlayan sözlüğün sonunda yer alan ketebe kaydında aynı yazıyla H. 1052 tarihi kayıtlıdır (FE-Yazma: 42b). Sözlükten sonra aynı yazıyla istinsah edilen Nevāyî'nin *Ġarāyibü's-Şıġar* adlı eserinin sonunda yer alan ketebe kaydında ise gene aynı yazıyla müstensih "Ġarāyibü's-Şıġar kitabı Seyyid Muḥammed el-Ḥüseynî yani benim tarafından H. 1052 yılının cemaziyülevvel ayında [1642] bitirildi" bilgisine de yer verilmiştir (FE-Yazma: 462).

Yukarıda söylediğimiz bilgiler ışığında elimizdeki nüshanın yazar elinden çıktığını, ardınca *Ġarāyibü's-Şıġar*'ı istinsah eden kişinin de yazarın kendisi olduğunu söyleyebiliriz. Eserin girişinde verilen H. 1051 tarihi eserin yazılmaya başlandığı tarih, H. 1052 tarihi ise eserin bitirildiği tarih olmalıdır. Ketebe kaydında verilen ad (Seyyid Muḥammed el-Ḥüseynî) ile eserin girişinde verilen ad (Ferāġî mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynî) aslında aynı adlar olup sadece mahlas ve baba adı kaldırılarak kısaltma yoluna gidilmiş olmalıdır. Demek ki H. 1051 tarihinde önce giriş kısmı yazılmış, daha sonra sözlük kısmı yazılıp H. 1052

tarihinde bitirilmiş, eserin sonuna da *Ġarāyibü's-Şıġar* istinsah edilip aynı yılda yani H. 1052 tarihinde bitirilmiştir. Nitekim sözlükte yazar örneklerin çoğunu mecmuanın ikinci kısmında istinsah edilen *Ġarāyibü's-Şıġar* nüshasından vermekte ve bu da nüshanın yazar elinden çıktığı olasılığını güçlendirmektedir.

Başka bir olasılıkla yazar girişte söylediği H. 1051 tarihinde eseri yazmış, eserin sonuna da *Ġarāyibü's-Şıġar'ı* istinsah etmiştir. H. 1052 tarihinde ise başka bir müstensih eserin tümünü istinsah etmiş ve sözlüğün ve *Ġarāyibü's-Şıġar'ın* sonunda yer alan ketebe kaydında H. 1052 tarihini atmıştır.

4.3. Eserin Yazma Nüshasının Yazılış Özellikleri:

4.3.1. Ünlülerin Yazılışı:

• /a/ sesi sözcük başında /أ، آ/ ile, sözcük ortasında /ا، آ، /, sözcük sonunda ise /ا، آ، / ile gösterilir.

• /ā/ sesi sadece Ar. ve Far. sözcüklerde sözcük başında /آ/ ile, sözcük ortasında-sonunda ise /ا، آ/ ile gösterilir.

• /e/ sesi sözcük başında /أ، آ/ ile, sözcük ortasında /ا، آ، / ile, sözcük sonunda ise /ا، آ، / ile gösterilir.

• /i/ sesi sözcük başında /إ، آ، / ile, sözcük ortasında /إ، آ، / ile, sözcük sonunda ise /إ، آ، / ile gösterilir.

• /ī/ sesi sadece Ar. ve Far. sözcüklerde sözcük başında /إ، آ، / ile, sözcük ortasında /إ، آ، / ile, sözcük sonunda ise /إ، آ، / ile gösterilir.

• /o/ö/u/ü sesi sözcük başında /أ، أو، / ile, sözcük ortasında /و، أو، / ile, sözcük sonunda ise /و، أو، / ile gösterilir.

• /ū/ sesi sadece Ar. ve Far. sözcüklerde sözcük başında /أو، أو، / ile, sözcük ortasında-sonunda ise /و، أو، / ile gösterilir.

• Görüldüğü gibi o/ö/u/ü sesleri birbirinden ayırt edilmemiştir. Hatta bazen harekesiz olarak gösterilmiştir. Bu durum genellikle /v/ harfinin bulunduğu yerlerde görülmektedir: *Qıvan-/قوان*, *Suval-/سوال* gibi. Yine /i/ sesi de birbirinden ayırt edilmemiştir. Hatta bazen harekesiz olarak gösterilmiştir. Bu durum genellikle /y/ harfinin bulunduğu yerlerde görülmektedir: *tıyar/تیار*, *kıya/قيا*, *kıyağ/قياغ*, *kıyar/قيار*, *kıymaç/قيماچ*, *dëy/دى*, *dëyeyin/دياين* gibi. Yine /e/ sesleri de birbirinden ayrılmamıştır. Bu seslerin bulunduğu sözcüklerde ince veya kalın okunmasını gösteren /ğ/ğ/h, k/g gibi sesler yoksa durum daha da zorlaşmaktadır.

• Bazen maddenin sonunda bulunan harfin altına sükûn yerine süs için /ـ، ـ/ hareketleri konulmuştur: *Ögsüt-(أوكسوت)*, *Üküş-(أوكوش)*, *Uyat-(أويات)*, *Èrn-(ايزن)*.

• Bazen maddenin sonunda bulunan kef harfinin üzerine sükûn yerine süs için /ـ/ hareketi konulmuştur: *Ötüç-(أوتوك)*.

4.3.2. Ünsüzlerin Yazılışı:

• /b/ sesi için (ب), /p/ için madde başlarında (پ) örneklerde (ب-پ), /c/ için (ج), /ç/ için madde başlarında (چ) örneklerde (ج-چ), k/g için (ک), sağır kef (damak n'si olan nġ) için genelde (ک), bazen de (ک) harfleri kullanılır.

• Çaġatay Türkçesinde yazılıŖta kalın ve ince sıraya göre t/ṭ ve s/Ŗ farkı belirtilmez. Türkçe sözcüklerin yazılıŖında hem kalın hem ince sıradaki sözcükler için t ve s kullanılır. Bu eserde de sözcüklerde kalın veya ince sıradan olan t ve s birkaç sözcük hariç hep (ت) ve (س) ile yazılmıŖtır. Kalın sıradan olan t ve s'ler aŖaġıdaki Türkçe sözcüklerde ṭ ve Ŗ ile yazılmıŖtır: Altayı, Ŗaġızġan, Ŗart, Ŗaġırtıġa/ Ŗaġırtġa, Taġayı, Taı, aṭlanıp, ṭoy, ṭuġ, ṭuġra.

• Ünsüzlerin madde başlarında söyleniŖ-yazılıŖ biçimleri belirlenirken /b/ (ب) ile /p/ (پ), /c/ (ج) ile /ç/ (چ), /k/ (Kāf/ Kāf-ı 'Arabî denilerek) ile /g/ (Kāf-i 'Acemî denilerek) birbirinden ayrılırken örneklerde bu ayrım gözetilmemiŖtir.

• /y/ sesi (ی) bazen noktasız olarak gösterilmiŖtir.

4.3.3. Ekleme Sırasındaki YazılıŖlar:

- Güzel he'den (هه) sonra ı/i gelirse hemze ile gösterilir: RiŖte-yi (رشته), bāde-yi (باده).
- Güzel he'den (هه) sonra ĩ gelirse nadiren hemze ile gösterilir: GüŖeĭ (كوشه).
- Güzel he'den (هه) sonra bir ek gelirse bazen güzel he düşer: Nevḥam (نوحم), külbem (كلبم), ḥırġam (خرقم), pūyem (پويم), ruġ'angnı (رقعنكى), ġamzenġ (غمزنك).
- Eliften sonra gelen Farsça tamlama ı/i'si genelde /y/ ile gösterilir: Celā-yı (جلاى), havā-yı (هواى).
- Ünsüzlerden sonra gelen Farsça tamlama ı/i'si genelde harfsiz-harekesiz yazılırken nadiren /y/ ile gösterilir: Mēn-i (منى), be ḡadr-ı (بقدرى), encüm-i (انجمى), Nihāl-ı (نھالى).

4.3.4. YazılıŖ YanlıŖları:

• Arapça ve Farsça sözcüklerin yazılıŖında bazen yanlıŖlar görölmektedir: Nesr (نصر) (doġrusu: نسر), ḥ'ān (خان) (doġrusu: خوان) gibi.

4.4. Eserin Üzerinde Yapılan ÇalıŖma:

Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında yayımlanmıŖtır:

• Rahimi, F. (2021). *Feraġî'nin Çaġatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK.

5. Sonuç:

Bu çalıŖmada, Ferāġĭ mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dĭn Ḥüseynĭ tarafından 1642'de İnan'da Safevi Ŗahı Ŗafĭ bin Ŗafĭ adına yazılan *Miftāḥu'l-Luġat* adlı Türkçe-Farsça sözlük tanıtılmıŖtır. Bu sözlüğün biricik nüshası İnan-Tahran Milli Kütüphanesi 5-19055 numarada saklanmaktadır. Bu eserdeki maddeler geniŖ Türk dili alanından seçilmiŖtir. Ancak örneklerin çoġu Nevāyĭ'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü'Ŗ-Ŗıġar* adlı eserinden seçildiġi için bu eseri

Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak mümkündür. 18. yüzyılda Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Bu sözlükte 631 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde başı bulunmaktadır. Yazılışı aynı olan farklı sözcükler bir arada tek bir madde gibi verildiği için maddelerin gerçek sayısı daha fazladır. Dizinden elde edilen madde sayısı toplam 719'dur.

Ferâğî'nin 17. yüzyılda genellikle Çağatay Türkçesine ait eserler başta olmak üzere Türk dilinin geniş alanından sözcükler alarak bu sözlüğü ortaya koymaya çalışması değer taşımaktadır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
cm	Santimetre
Far.	Farsça
H.	Hicri
hük.	Hüküm sürdüğü tarih
Ktp.	Kütüphane
nr.	Numara
öl.	Ölüm
s.	Sayfa
Ş.	Şemsi
TDK	Türk Dil Kurumu
vs.	Vesaire

Kaynaklar

Caferoğlu, A. (1984). Çağatay Türkçesi gelişmesi ve karakteri. *Türk Dili Tarihi*, C II, İstanbul: Enderun. 195-229.

Hey'et, C. (Ş.1376). *Azerbaycan edebiyatı tarihine bir bakış*. Tahran. *Varlık Dergisi*.

Kerimi, M. R. (Ş.1384). *Azerbaycan edebiyat tarihi*. *Varlık Dergisi*, C II, Yekta Resed, Zencan.

Köprülü, F. (1942). Azeri. *İslam Ansiklopedisi*, C II, İstanbul: MEB, 118-151.

Köprülü, F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, C III, İstanbul: MEB, 270-323.

Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî, *Senglah*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. **SG-Yazma**

Muhammed bin Ziyâu'd-dîn el-Hüseynî Ferâğî, *Miftâhu'l-Luğat*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması. **FE-Yazma**

- Rahimi, F. (2014). Çaġatay Türkçesi edebiyatı üzerine bir bibliyografya denemesi. *Turkish Studies*, 9(3), 1157-1218.
- Rahimi, F. (2017). İnan kitaplıklarında bulunan Çaġatay Türkçesi sözlükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2067-2079.
- Rahimi, F. (2018a). *Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Rahimi, F. (2018b). Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi sözlüğü üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(2), 663-704.
- Rahimi, F. (2018c). Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi sözlüğünün sözcük bilimi açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(3), 1472-1499.
- Rahimi, F. (2018d). Çaġatay Türkçesi sözlükleri bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 69-104.
- Rahimi, F. (2019a). Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi sözlüğünün sözlük bilimi açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 53-92.
- Rahimi, F. (2019b). Abuşka sözlüğündeki yanlışlar üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(3), 1293-1312.
- Rahimi, F. (2020a). Bedâyi'u'l-Lüġat sözlüğündeki yanlışlar üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17(3), 412-426.
- Rahimi, F. (2020b). Senglah sözlüğündeki yanlışlar üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(2), 530-552.
- Rahimi, F. (2021a). Ferheng-i Vassaf'taki yanlışlar üzerine. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(2), 162-170.
- Rahimi, F. (2021b). Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) sözlüğündeki yanlışlar üzerine. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(1), 36-43.
- Rahimi, F. (2021c). *Feraġi'nin Çaġatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Safevi, S. M. (Ş.1384). *Tezkire-yi tuhfe-yi samî*. haz. Rükneddin Hümayun Ferruh. Tahran: Esatir.

Extended Abstract

In the Iran field, many Chagatai Turkish dictionaries have been prepared to understand the works of 'Alî Şîr Nevâyî. One of them is Ferâġî's dictionary. The aim of this study is to introduce the Turkish-Persian dictionary called *Miftâhu'l-Lüġat*, which was written by Muġammed bin Ziyâ'u'd-dîn el-Hüseynî Ferâġî in Iran in 1642 on behalf of the Safavid king Şafî bin Şafî. This study consists of four parts. In the first part, first about the titles of "Chagatai Turkish", "Chagatai Turkish in the Safavid Era" and "Ferâġî"; then, information about the work was given under the title of "Ferâġî's Dictionary"; The titles of "Introduction of

the Work and the Order of the Dictionary”, “Manuscript of the Work”, “Writing Characteristics of the Manuscript of the Work” and “Study Done on the Work” are discussed. The study is based on the Iran-Tehran National Library, nr. 5-19055 manuscript copy.

It is the most important source of the Senglaḥ dictionary written by Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī in the 18th century. It is perhaps the most important dictionary of Chagatai Turkish. The Senglaḥ author uses the phrase "Ferāḡī's work" instead of the name *Miftāḥu'l-Luḡat* while talking about this dictionary. There is no record of this work being called Chagatai Turkish anywhere. The items in this work are selected from the wide Turkish language field. However, since he chose most of the examples from Nevāyī's works, especially Ġarāyibü'ş-Şıḡar, it should not be wrong to call this work as the Chagatai Turkish Dictionary.

There are 631 headlines written in red ink in this dictionary. Since different words with the same spelling are given together as a single item, the actual number of items is higher. The total number of items obtained from the index is 719. There are many verse examples in the dictionary. The number of examples given to the words per item varies between 0-2. While usually one example and sometimes two examples were given, many items remained unexampled. Many Mongolian words are also included. Arabic and Persian words are rarely encountered.

The dictionary is generally divided into chapters with the Arabic alphabet according to the first letters of the words. No distinction was made between b/p, c/ç, and g/k while separating them into chapters. As the author mentioned in the introduction, no chapter is reserved for the six letters (ḡ, ḫ, ḏ, Ḑ, r, v) that are not used or used very little.

Nouns and verbs are given together. Names are included in the dictionary in their plain form. Verbs are usually included in the dictionary with root or imperative forms and are interpreted in the form of infinitives. Sometimes verbs are included in the dictionary with their inflected forms (with the present tense, seen past tense, learned past tense or verb adverb mode), but it is still interpreted as an infinitive. headlines are marked and written in red ink. The examples given are unmarked. The layout of the work is as follows: firstly, signs showing the way of reading were placed on the head of the word, and after the letters of the word and the names of the signs were repeated in order to ensure pronunciation and correct spelling, its meaning was explained with witnesses.

b/p and c/ç at headlines are separated from each other whether in spelling or in the given pronunciation. At the headlines, the letter ب was used for the /b/ sound, and it was called “Bā/Bā-yı Muvahḥade (single-point)” for its pronunciation. At the headlines, the letter پ was used for the /p/ sound, and it was called “Bā-yı ‘Acemī” for its pronunciation. At the headlines, the letter چ was used for the /c/ sound, and it was called “Cīm/ Cīm-i ‘Arabī” for its pronunciation. At the headlines, the letter چ was used for the /ç/ sound, and it was called “Cīm-i ‘Acemī” for its pronunciation. At the headlines, the letter ک was used for the /k/ sound, and it was called

“Kāf/ Kāf-ı ‘Arabî” for its pronunciation. At the headlines, the letter ك was used for the /g/ sound, and it was called “Kāf-ı ‘Acemî” for its pronunciation. As can be seen, the same letter (ك) is used for the k/g sound. Although the pronunciations of c/ç, b/p and k/g sounds are separated from each other at the headlines, in the poem samples given, this is given as it is in the copies of the works from which the samples were taken, without any discrimination. The /ŋg/ sound is usually denoted by نك, however, it is sometimes also written with ك. This is due to the use of different sources from which the samples were taken.

This work was published by Farhad Rahimi in 2021.

- Rahimi, F. (2021). *Feraġî'nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

